

معرفی و بررسی ویژگیهای سه قرآن خطی ترجمه به زبان ترکی

موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

سید محمد رضافاضل هاشمی^۱

چکیده

قرآن نویسی بیش از هزار و چهارصد سال قدمت دارد. بخش عظیم گنجینه های خطی را قرآن ها تشکیل می دهند. کلام وحی از جمله کتبی است که تا کنون تفاسیر فراوانی بر آن نوشته و به زبان های مختلف ترجمه شده و در نهایت جولانگاه مقدسی برای دانشمندان و هنرمندی هنرمندان تذهیب کار و خوشنویس و جلد ساز در اعصار و قرون مختلف بوده است. کتابخانه آستان قدس رضوی با دارا بودن حدود پانزده هزار قرآن و جزوات، مجموعه فوق العاده نفیسی از دوره های مختلف تاریخی و ترجمه شده و به زبانهای فارسی کهن و میانه و ترکی جغتایی، ماوراء النهری و اردو بزرگترین پشتوانه فکری و علمی و فرهنگی و هنری دانشمندان و پژوهشگران می باشد.

ما در این مقاله برآنیم به بررسی ویژگیها و معرفی سه قرآن ترجمه شده به زبان ترکی به شماره ۱۰۰۷ و کتابت قرن ۷ ق قرآن ۲۲۲۹ با تاریخ کتابت قرن ۶ ق و قرآن ۲۹۳ به خط محمدبن یوسف آباری (سیدالخطاط) با تاریخ کتابت: سال ۷۳۷ ق پردازیم. تحقیق و پژوهش درخصوص هر یک از دوره ها به لحاظ توصیف خط و تذهیب، شیوه کتابت و ترجمه، کاتب، مذهب و واقف آنها می تواند گوشه ای از تاریخ هنر و تمدن ایران و اسلام را روشن سازد. همچنین با بررسی تاریخی سیر ترجمه نویسی قرآن کریم به زبان ترکی و دوره های تذهیب و خوشنویسی، قانونمندیهای حاکم بر هر دوره آشکار شده و چشم انداز تازه ای به روی محققان این حوزه گشوده می شود.

کلیدواژه های موضوعی: قرآن نویسی، قرآن های خطی، نسخ خطی ترکی

مختصری در باره ترجمه قرآن کریم

قرآن کریم کتاب آسمانی مسلمانان و معجزه جاودان با قدمت بیش از یکهزار و چهارصد سال بخش عظیمی از گنجینه های کتابخانه های جهان اسلام را تشکیل می دهد و همواره علما و دانشمندان مسلمان در صدد بوده اند که دری از دریای پُر آسرار قرآن را بکشایند و با همه پهناوری و عمق اندیشی عقل درآک خود، در رویارویی با اعجاز

^۱ - کارشناس ارشد نسخه های خطی و چاپ سنگی و رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

قرآن متحیر و شگفت زده مانده اند. قرآن از جمله کتابهایی است که بر آن تفاسیر زیادی نوشته شده و به زبانهای مختلف دنیا ترجمه شده و جولانگاه مقدّسی برای هنر نمایی هنرمندان خوشنویس، تذهیب کار و جلدساز در اعصار و قرون مختلف بوده است .

در فواید ترجمه قرآن جای هیچ گفتگویی نیست که با ترجمه کلام الهی پرده از جمال ملکوتی سخنان آسمانی برگرفته شده و همگان می توانند کلام الهی را بفهمند و بر شوق و ایمانشان بیفزایند و تعالیم الهی گسترش بیشتری یافته و بر اعتقاد مؤمنان افزوده شده و طهارت، تقوا و مکارم اخلاق رواج بیشتری می یابد (رامیار، ۱۳۶۲، ص ۶۵۰)

ترجمه قرآن به زبانهای دیگر از همان صدر اسلام سابقه داشته و شواهد تاریخی حاکی از آن است که ترجمه قرآن در زمان حیات رسول اکرم (ص) آغاز شد هنگامی که بعضی از ایرانیان از سلمان فارسی (صحابه پیامبر) خواستند تا سوره فاتحہ الکتاب را به زبان فارسی ترجمه کند و پیامبر موافقت فرمود و همچنین نامه های پیامبر اکرم (ص) به پادشاهان کشورهای دیگر از جمله نجاشی پادشاه حبشه و مقوقس حاکم مصر و هرقل امپراطور روم و کسری شاه ایران توسط سفیران پیامبر به زبانهای آن بلاد ترجمه می شده است (ابن سعد، ۱۴۱۷ق) .

ویژگیهای ترجمه قرآنهاي مترجم:

۱- ترجمه های تحت اللفظی که اغلب ترجمه های قدیم به این شیوه انجام می شده است. مانند ترجمه قرآنهاي

۲۲۲۹ و ۱۰۰۷

۲- ترجمه هایی با اضافات تفسیری که مترجمان برای هرچه صحیح تر بیان کردن مطالب قرآنی آن را عناصر

تفسیری آمیخته اند. شیوه ترجمه قرآن ۲۹۳

۳- ترجمه های معنوی که معنی و مفاهیم قرآنی را از عناصر لفظی می دانند.

۴- ترجمه هایی که از روش های سه گروه اول آمیزش یافته اند.

۵- ترجمه های منظوم که معانی قرآنی را در قالب شعر بیان کرده اند (نصرالدین خنجدی، ۱۳۸۵، ص ۳۲).

کتابخانه آستان قدس رضوی و قرآنهاي مترجم خطي □

یکی از غنی ترین خزائن فرهنگ و هنر در جهان اسلام کتابخانه آستان قدس رضوی می باشد که دارای بیش از ۱۵ هزار قرآن خطی بدون احتساب نسخه های خطی است. در میان این قرآنهاي باارزش، تعداد نسبتاً زیادی از نظر نفاست هنری و ملاحظات تاریخی در جهان اسلام کم نظیر می باشند و باز در میان این نسخه های کم نظیر بیش از ۵۰۰ قرآن مترجم از سده ۵ تا ۱۳ هجری (سده ۱۰ تا ۱۸ م.) به زبانهای فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو وجود دارند که از ارزش تاریخی و ادبی و هنری خاصی برخوردار می باشند.

با بررسی این مجموعه قرآنهاي مترجم می توانیم گوشه هایی از تاریخ هنر و تمدن اسلامی را روشن ساخته و به تحقیقات زیر نایل شویم:

۱- دسته بندی قرآنهايی که ترجمه آن به لهجه قسمت خاصی از ایران است از نظر لهجه شناسی، و کمک به تهیه اطلس لهجه و گونه شناسی ایران و جهان (رجایی، [بی تا]، ص ۵ □)

۲- آشنایی با سیر تحوّل و تطوّر نثر فارسی: ترجمه ها آسناد معتبری برای بررسی زبان و گونه های زبانی می باشند با توجه به این نکته که ترجمه ها در محدوده زمانی و مکانی وسیعی از قلمرو جهان اسلام صورت پذیرفته اند □

۳- آگاهی از سیر تحوّل اندیشه دانشمندان و مفسران در قلمرو زبان فارسی و ترکی و... □

۴- مقایسه برابر های فارسی اسماء و کلمات قرآنی در ترجمه های مناطق مختلف در سده های متوالی از نظر فقه اللغه و تحوّل تاریخی لغات □

۵- آشنایی با انواع تذهیب و آرایه های قرآنی، فواصل آیات و گره بندی، اسلیمی ها، عقود در سرسوره ها، ترنج ها و شمسه های مقفل و معقد، حاشیه های گره بندی و نشانه های شمسه و قنديل و... □

۶- آشنایی با انواع کاغذ های استفاده شده، از خمیری و فشاری ابتدایی گرفته تا کاغذ ختایی، خانبالغ، سمرقندی، دولت آبادی و ترمه □

۷- هنر جلد سازی و مرمت و صحافی ، تجلید کتب از چوب، تیماج، میشن و ساغری، جلدهای نفیس ضربی زرین ، سوخت معرق، ساخته شده د اعصار مختلف وابسته به مکتبهای هنری هرات ، شیراز، اصفهان، خراسان. □

□

روابط فرهنگی ایران و ترکیه

پادشاهان عثمانی از سال ۶۹۹ق/ ۱۲۹۹م تا ۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴م در آسیای صغیر حکومت کرده اند و همواره در دوران حکومت با همسایه خود ایران روابط فرهنگی و تجاری داشته اند. همچنین زبان گویشی مناطق نزدیک و هم مرز دولت عثمانیان، ترکی بوده و اقوام ترک به قسمتهای مختلف ایران مهاجرت کرده اند و تأثیر و تأثر فرهنگی در تمام قرون بوده و آثار فرهنگی مکتوب و غیر مکتوب به جا مانده از آن روزگاران همه دلالت بر این موضوع دارد. دانشمندان دو کشور تألیفاتی به زبان یکدیگر داشته و در اشاعه فرهنگ ایرانی و ترکی نقش عمده ای ایفا کرده اند. موزه و کتابخانه های دو کشور نیز از آثار و تألیفات عمده ای به زبان ترکی و فارسی داشته و به تعبیری فرهنگ این دو کشور همسایه به هم پیوند خورده است.

بعضی از قرآنهاى خطی نفیس موجود در کتابخانه و موزه های ترکیه به شرح زیر هستند:

۱- قرآن مترجم، ترجمه تحت اللفظی به ترکی در چناق قلعه در سال ۹۴۹ق/ ۱۵۴۲م.

۲- قرآن مترجم، پنج جلد ترجمه به ترکی به وسیله حسین بن حسن در سال ۹۶۵ق/ ۱۵۵۷م □

۳- قرآن مترجم ، ترجمه به ترکی به وسیله محمد بن یوسف آغری به زر کتابت شده و در زمان سلطان مراد دوم در سال ۹۶۸ق/ ۱۵۶۰م □

۴- قرآن مترجم ، ترجمه به ترکی به وسیله اسماعیل فرخ افندی در سال ۱۲۹۳ق/ ۱۸۷۷م. □

۵- قرآن مترجم ، ترجمه به ترکی به وسیله محمد خیرالدین خان در سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۱م. در حیدرآباد دکن طبع و نشر یافته (سلماسی زاده، ۱۳۴۲). □

□

معرفی تعدادی از قرآنهاى نفیس ترجمه شده به ترکی موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس ضوی

× قرآن شماره ۲۲۲۹

نسخه فوق العاده نفیس مذهب و مرصع که در اواخر قرن ششم و اوایل هفتم هجری / ۱۲ و ۱۳ میلادی کتابت شده است. امتیاز این نسخه علاوه بر قدمت و آرایه های هنری آن، ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت اللفظی و در کنار هم می باشد که از نظر آشنایی با گونه های سه زبان و معادلها و برابر های آن به عربی، فارسی کهن و ترکی کهن قابل توجه است.

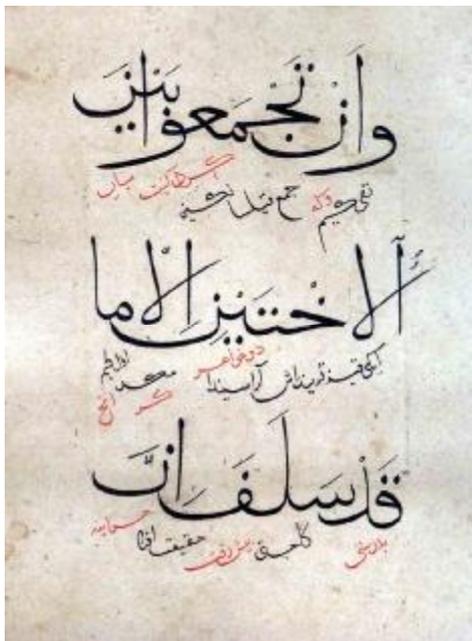
محتوا: حاوی جزو ۴ قرآن است (از آیه ۸۶ سوره آل عمران تا آیه ۲۸ سوره نساء)، دارای ۱۴۹ ورق، کاغذ: خانباغ در اندازه ۲۰ در ۲۹ سانتی متر اندازه مسطر: ۱۰ سانتی متر.

آغاز: «الجزو الرابع لن تنالوا البر، ترجمه فارسی: هرگز نیابیت، ترجمه ترکی: بلماغای سیز. حتی تنفقوا = تاهزینه کنیت، خرج قلینکیز جاغاتکدو؛ مما تحبون = از آنچه دوست می دارید، اول نیر سادین کیم.

انجام: الله = خدای، تنکری؛ کان = بود، اردی؛ غفوراً = آمرزگار، یرلیق غان؛ رحیما = همیشه بخشاینده، رحمت قیلغان

خط: این قرآن شریف به خط محقق عالی و با صفحه پردازی خاصی نگارش یافته است به طوری که در هر سطر ۲ تا ۳ کلمه و در هر صفحه ۳ سطر کتابت شده که جمعا ۱۰ کلمه در هر صفحه موجود است و فاصله سطرها کاملاً باز به طوری که ترجمه ها به راحتی ذیل کلمات قرار گرفته است. ترجمه به خامه نسخ خفی به گونه مورب نویسی، ترجمه ترکی با مرکب مشکی، ترجمه فارسی به شنگرف، که این ترجمه ها به خط نسخ و دانگ کتابت به صورت مورب نوشته شده و مفردات آیات با وضوح کامل ولی بزرگ تر از اندازه قلم و اعراب کلمات با قلم یک سوم اندازه اصلی کتابت گردیده است که بیشتر در واو و راء مرسل و دوایر یاء و نون ملاحظه می شود. اسم مبارک جلاله (الله) به قلم زر و محرر، نقطه گذاریها به جا و حساب گذاشته شده و در فضاهاى مناسب انتخاب شده به طوری که ترکیب کلی سطر و صفحه را تنظیم کرده است. در میم متصل به کلمات اکثراً به جای استفاده از میم بلند و مرسل از میم دم دار بهره گرفته که با اصول کلاسیک خط محقق تطبیق نمی کند.

بطور کلی ، کاتب با درایت در مدیریت صفحه پردازی ، با توجه به اینکه تعداد حروف و کلمات در هر سطر از حد عرف کمتر است و این خود بر پیچیدگی تنظیم کلی فضای صفحه می افزاید ولی توانسته قوانین سطر را رعایت و فواصل حروف و کلمات را حفظ کند. دواير کشیده را در وسط سطور زیاد مورد استفاده قرار داده و نقطه ها را باز نوشته است. احيانا چنانچه طول سطر بیشتر از حد معمول شده کادر را شکسته و از ردیف نویسی خارج شده که آن خود بر زیبایی صفحه افزوده است. در پایان ، کاتب به اشراف در فضا سازی و صفحه پردازی و ترکیب بندی صفحات موفق بوده و در بخش اجرای مفردات با توجه به انتخاب دانگ قلم ، اقتضا می کرده که حروف و کلمات را بزرگتر از حد معمول بنگارد و ترجمه آیات همانطور که ذکر شد در ذیل هر کلمه و به محاذات آن به شکل مورب آمده با دو رنگ سیاه و سرخ تنوعی نیز در کمپوزسیون و فضا سازی ایجاد کرده است .

تزئینات: پشت برگ اول شمسه زرین درشت با قطر ۱۰ سانتی متر ، دارای ۷ دایره متداخل که داخل دایره مرکزی به خط کوفی تزئینی در زمینه زر نام مبارک حضرت محمد(ص) را تداعی می کند. دواير محاط دیگر منقش به بادامچه و خطوط و شرفه ، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه ابری سازی ، هر صفحه دارای دو کتیبه زرپوش منقش پیوسته به ترنج بوته جقه ای در صدر و ذیل ، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شبیه رقاع شماره

جزو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه های ذیل پیچ و خم با تحریر مشکی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زرین منقش به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. فواصل آیات گوی زرین منقش، حاشیه برخی صفحه ها مزین به شمسه و برخی به ترنج با دو سر ترنج، نشانه ها در حاشیه بازر و تحریر مشکی است. پایان هر پنج آیه در حاشیه ورق شمسه شرفه دار قندیل مانند فوق العاده ظریف و زیبا که داخل آن خمس نوشته شده و پایان هر ده آیه، شمسه زرین درشت تر داخل آن به سیاهی کلمه عشر نوشته شده است.

جلد: تیماج مستعمل دارچینی ضربی لایی ساخت زمان کتابت، روی جلد ضربی دارای اشکال هندسی چند ضلعی محاط به دو جدول در وسط ستاره ده پر، لت روی نسخه: اطراف آن شش ضلعی غیر منتظم و ستاره های پنج پر تشکیل شده است و حاشیه گره بندی که طرح کلی اشکال هندسی چند ضلعی متداخل می باشد. لت زیر نسخه دارای شمسه با نقوش دواير متداخل که شش پر را تشکیل داده و چهار لچکی و جداول متداخل و درون جلد پارچه سبز ابریشم است.

این مصحف شریف کامل با ترجمه ترکی، دو برگ آغاز و دو برگ از آخر نونویس و ترجمه سورۀ فاتحه به فارسی است. مرحوم دکتر رجایی در شناسنامه این قرآن، زبان ترجمه را نزدیک به ترکی ماوراء النهر دانسته که این قول درست به نظر می رسد. آن مرحوم نسخه را مربوط به قرن هشتم یا اوائل قرن هفتم دانسته اما سیاق خط به قرن ششم نزدیک تر و امتیاز نسخه به ترجمه کهن و کامل بودن آن است (فکرت، ۱۳۶۳، ص ۸۹).

خط: متن محقق ۱۱ سطری، ترجمه به خط نسخ و آمیخته به خطوط دیگر مانند ریحان می باشد و ارزش هنری و عیار آن در حد عالی و بصورت مورب نویسی انجام شده و از نظر فضا سازی و صفحه پردازی و دانگ قلم منتخب است و در مجموع، فضای صفحه سنگین نشده است. نکته متفاوت و بدیع که در قلم کاتب دیده می شود کشیده های بلند مانند سین و شین و امثالهم می باشد که در خط نسخ و ریحان بدین شکل معمول نیست. عیار و کیفیت خط متن در حد عالی و هدف کاتب راحت خوانی و وضوح حروف و کلمات بوده تا خوشنویسی از این رو می بینیم ضمن اینکه خط در حد ممتاز نیست ولی مفردات کاملاً واضح و خوانا نگاشته شده اند.

مشخصات این قرآن از نظر کتابت بشرح ذیل است:

۱- اعراب گذاری آن با قلم یک سوم (نسبت به متن اصلی) انتخاب گردیده که می توان گفت خط، بیشتر جنبه محقق پیدا کرده است تا ریحان. در اعراب گذاری، فتحه و کسره با شیب تند و ضمه، تشدید و جزم به اندازه نسبتاً کوچکتر از حد متعارف نوشته شده و شاید دلیل آن متن ترجمه ترکی است که در ذیل متن اصلی آمده و بدین لحاظ پیش بینی مکانی بازتر برای ترجمه در نظر گرفته شده است.

۲- اندازه صعودی الفها کوتاه و در نتیجه ارتفاع خط کوتاه شده ولی واو و راء دارای ارسال مناسب و انتهای آنها با برش قوی زبانه قلم قطع گشته است. در اینجا عدول از رسم الخط خط محقق ملاحظه می شود.

۳- در اکثر مکانها از کاف کشیده استفاده شده حتی کلماتی مانند "ذکک" و حتی کافهای مفرد نیز به صورت کشیده اجرا گردیده که مرسوم نیست و کاتب تفاوت و تنوعی را به لحاظ کتابت در فضای کلی سطر و صفحه رقم زده است.

۴- حرکت ریتیمیک و هماهنگ در ترکیب بندی کلی فضای متعادل و مناسب و اندازه قلم نیز درست انتخاب شده است.

۵- حرکت راء و واو مرسل در سطور ارتباط کلمات را از نظر کرسی بندی حفظ کرده است.

۶- همانطور که اشاره شد دانگ قلم و اندازه کلمه که در اصطلاح خوشنویسی به آن نسبت می گویند درست و منطقی انتخاب شده جز اینکه در حرکات صعودی و نیزالف های آن نسبت رعایت نشده و دلیل آن می تواند ظاهرا ترجمه موربی باشد که در زیر هر سطر آمده که لزوما فضای بیشتری را می طلبیده است.

۷- در رابطه با ضعف و قوت خاطر نشان می شود که در تقطیع ها و اتصالات و برش کلمات رعایت دقیق ضعف و قوتها نشده است.

۸- صعودها و نزول های حقیقی و مجازی از حد معمول کوتاهتر و دست و پای مفردات جمع و جورتر کتابت شده است.

۹- اصول خط که در واقع مبنای کمیات اجرائی آن می باشد و آنچه که کاتب بیشتر به آن نظر داشته وضوح کلمات و راحت خوانی آن بوده تا به کیفیت هنری از این رو، می بینیم از روش هنری و عیار در خط ممتاز نبوده، بلکه نزدیک به عالی است.

۱۰- مطلب مهمی که در بررسی خوشنویسی مصاحف شریف مطمح نظر است و در واقع تجلیات درونی کاتب را آشکار می سازد صفای درون و در نهایت شان روحانی اثر خلق شده است که در زبان خوشنویسی به کیفیات روحانی خط تعبیر می شود و در این مصحف شریف در حد قابل قبول ملاحظه می شود.

کاغذ: نخودی ضخیم آهار مهره ، کاتب : نامعلوم ، تاریخ کتابت : اواخر سده ۶ و اوایل ۷ ق، تزئینات : دو صفحه آغاز دارای چهار کتیبه منقش به لاجورد، رنگ رفته ، اسامی سور و سجاوندی به سنگرف، عدد اوراق : ۳۴۳، عدد سطور: ۲۲، اندازه نوشته ها : ۱۹/۵ در ۲۶/۵ سانتی متر، اندازه ورق: ۳۳ در ۲۵/۵، سانتی متر جلد: تیماج ، واقف : نامعلوم ، تاریخ وقف : پیش از قرن ۱۱ ق .

قرآن شماره ۲۹۳

محتوا: از سوره ص (جزء ۲۴) تا آخر قرآن است. ترجمه و تفسیر به زبان ترکی جغتایی، ترجمه ترکی به ظاهر قدیمی تراست زیرا کاتب که آن را در سال ۷۳۷ ق / ۱۳۳۶ م. کتابت نموده در پایان نسخه آورده که آن را از مسوده سقیم و نسخه عقیم نقل کرده است. ترجمه از نظر رسم الخط و نقطه گذاری حروف خاص برای ترکی نیز مهم است. نسخه علاوه بر آن که ترجمه تحت اللفظ و ترجمه بر معنی و مراد دارد پس از هر سوره نیز دارای تفسیر آن سوره می باشد و شرح سوره پیش از سر سوره به تفصیل ذکر شده است .

آغاز: سوره ص « بسمله، ص والقرآن ذی الذکر»

انجام: سوره ناس

کاغذ: نخودی روشن آهارمهره، خط متن: محقق، ترجمه و تفسیر: نسخ کهن، ترجمه در فواصل سطور به گونه مورب و تفسیر در دنبال هر سوره، کاتب: محمد بن شیخ یوسف اباری مشهور به سید الخطاط، تاریخ کتابت: ۱۰ شعبان ۷۳۷

توقیمة: رقم کاتب خیلی شکایت آمیز است و رقم را با عبارت: «فرغ من ابتلاء تحریر هذا الدفتر» آغاز کرده و نسخه منقول منها را مسوده سقیمه و نسخه عقیمه خوانده است و این کار را برای خویش مؤن عظیم و عذاب الیم دانسته است.

تزیینات: صدر نسخه دارای شمس مذهب به زر و لاجورد و سیاهی، دو صفحه افتتاح دو سر لوح مذهب هندسی و دو کتیبه در ذیل صفحات، سرسوره ها کتیبه های مذهب و مرصع عالی و خوش طرز و مختلف الطرح با نشان حاشیه خدنگی، نشانه های حواشی شمس و قنديل به زر و زنگار و لاجورد، فواصل آیات گل شش پر زرین، اسم جلاله همه جا به زر و تحریر و عناوین تفسیر به شنگرف است، نوع کاغذ: خانبالغ (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ص ۱۰۸)

عدد اوراق: ۳۵۶، عدد سطور: ۷ (بدون ترجمه زیر نویس) و ۱۳ (صفحات تفسیر)

اندازه نوشته: ۱۶ در ۲۹ سانتی متر، اندازه اوراق ۲۵/۵ در ۳۵/۵، جلد: تیماج ضربی، ضرب شمس گره دار. واقف: نامعلوم.

منابع و مأخذ:

- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۷ق). **الطبقات الكبرى**. بيروت: دار احیاء التراث العربی
- رامیار، محمود (۱۳۶۲). **تاریخ قرآن**. تهران: امیر کبیر □
- رجایی، احمدعلی [بی تا]. **متنی پارسی از قرن چهارم هجری**. مشهد: آستان قدس رضوی □
- سلماسی زاده، جواد (۱۳۴۲). **تاریخ سیر ترجمه قرآن در اروپا و آسیا**. تهران: [بی نا] □
- فکرت، محمد آصف (۱۳۶۳). **نسخ خطی قرآنهاى مترجم کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی**. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی □

- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷). **راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی**. مشهد: اداره کتابخانه آستان قدس رضوی □
- نصرالدین خجندی، عبدالمنان (۱۳۸۵). **آشنایی با ترجمه های فارسی قرآن کریم**. تهران: نشر میترا.